Akshardhara Research Journal
Single Blind Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
E ISSN -3048-8095 / February 2025 / Special Issue 1 Volume V

24

भारताच्या वित्तीय क्षेत्रातील बदलत्या आकृतीबंधाचा अभ्यास

सहा. प्रा.काकासो जे. अनपट
सिनिअर आर्टस् महिला महाविद्यालय, शहादा. जिल्हा. नंदुरबार

प्रस्तावना :

भारतीय वित्तीय प्रणाली ही अर्थव्यवस्थेतील सर्वात महत्त्वाच्या घटकांपैकी एक आहे, जी देशातील वाढ आणि निधीला समर्थन देण्यासाठी जबाबदार आहे. देशाच्या आर्थिक विकासामध्ये वित्तीय व्यवस्थेची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. भारतीय वित्तीय व्यवस्थेमध्ये अनेक घटक आणि रचना समाविष्ट आहेत, जी गुंतवणूक आणि धोरणांचा सहभाग स्पष्ट करते. वित्तीय प्रणालीमध्ये विनिमय साधने आणि मौद्रिक संसाधनांचा समावेश होतो. "वित्तीय व्यवस्था म्हणजे पैसा कर्ज आणि वित्त या घटकांचा समावेश असलेली व्यवस्था होय." भारताच्या आर्थिक व्यवस्थेमध्ये उत्पादन, भांडवल, संकलन, एकत्रिकरण, वाटप, आणि बचतीचे प्रोत्साहन यांचा समावेश होतो. औद्योगिक क्षेत्र, कृषी क्षेत्र, सरकारी क्षेत्र, सेवा क्षेत्र, उद्योग क्षेत्र यांना वित्त पुरवठा करण्याचे काम वित्तीय प्रणाली द्वारे केले जाते. वित्तीय प्रणालीमध्ये वित्तीय संस्था, संघटित आणि असंघटीत बाजार वित्तीय साधने आणि निधीचे हस्तांतरण करणाऱ्या सेवांचा समावेश होतो. वित्तीय संस्थांचे बँकिंग व बिगर बँकिंग हे दोन प्रकार पडतात. वित्तीय बाजारपेठांचे प्राथमिक व दुय्यमित्तीय बाजार तसेच पैसा व भांडवल बाजार असे वर्गीकरण केले जाते. बचत आणि गुंतवणूक यांचा समावेश असलेल्या देशाच्या विकासासाठी आर्थिक प्रवाह आणि निधी व्यवस्थापित करण्यासाठी भारतीय वित्तीय प्रणाली जबाबदार आहे. भारतीय वित्तीय प्रणालीमध्ये विमा, बँकिंग, व्यवहार, भांडवल आणि शेअर बाजार, गुंतवणूक यांचा समावेश होतो. भारताच्या आर्थिक व्यवस्थेमध्ये उत्पादन, भांडवल संकलन वाटप आणि बचतीचे प्रोत्साहन यांचा समावेश होतो. भारताची आर्थिक व्यवस्था रचनात्मक आहे परंतु एकूण व्यवस्थेची संपूर्ण रचना व्यवस्थापित करण्यासाठी आदर्श आहे. पैशाच्या आधारे मानवी भांडवल व भौतिक भांडवल प्राप्त करणे आणि विकसित करणे शक्य होते, त्यामुळे आर्थिक विकासाला गती मिळत असल्याने वित्तीय प्रणालीतील पैसा, कर्ज आणि वित्त यांना आर्थिक विकासाचे इंजन मानले जाते. देशातील वित्तीय व्यवस्था अधिक विकसित असतील तर तांत्रिक प्रगती भांडवल सिंचन आणि बाजारपेठ यांचा विकास होऊन आर्थिक विकासाला चालना मिळण्यास मदत होते. बचत सिद्धांत, वित्तीय नियंत्रण, वित्तीय उदारीकरण या सिद्धांतांमधून वित्तीय प्रणालीचे आर्थिक विकासातील स्थान अधोरेखित होताना दिसून येते. जागतिक पातळीवर आर्थिक घडामोडींचा वेग जसजसा वाढत गेला तसतशी वित्तीय व्यवस्थेची व्यापकता मोठ्या प्रमाणात वाढलेली आहे. वित्तीय प्रणालीमुळे देशातील उत्पादन प्रक्रियेसाठी आवश्यक असलेल्या गुंतवणूक निधीची उपलब्धता होऊन विविध क्षेत्रातील उत्पादन प्रक्रियेला गती मिळण्यास मदत झालेली आहे.

पार्श्वभूमी:

वित्तीय व्यवस्था ही वित्तीय संस्था, बाजार व वित्तीय सेवा हे सर्व मिळून बनलेली असते. वित्तीय व्यवस्थेला जागतिक पातळीवर आणि भारतातही मोठा इतिहास लाभलेला आहे. भारत, चीन, ग्रीक या देशांमध्ये आपल्या घरचा भाग होण्यासाठी मौद्रिक व्यवहार करीत असतात. उत्पादन, व्यापार, बाजारपेठा, रोजगार यामध्ये झालेल्या बदलांमुळे वित्तीय व्यवस्थेतही बदल होत आहेत. मध्ययुगीन कालखंडात भारतामध्ये वित्तीय संस्थांच्या स्थापनेला सुरुवात झाली. वित्त व्यवहारांमध्ये झालेल्या वाढीमुळे वित्तीय संस्थांच्या प्रसाराला गती मिळून बँकिंग, बिगर बँकिंग संस्थांबरोबरच पैसा बाजार, भांडवल बाजार यांच्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली आहे. जगात व्यवहार जसे वाढत गेले तसे भारतातील वित्तीय व्यवहारांमध्ये ही वाढ होत गेली आहे. निधीची वाढती मागणी, पाणीपुरवठा करणाऱ्या पैसा बाजार आणि भांडवली बाजारांच्या कार्याची व्यापकता मोठ्या प्रमाणात वाढलेली आहे. देशातील वित्तीय प्रणालीमध्ये काळानुरूप सुधारणा करण्यासाठी अनेक समित्या आणि आयोग यांची स्थापना करण्यात आलेली आहे.

भारतीय वित्त प्रणालीची रचना:

वित्तीय व्यवस्थेमध्ये विविध घटक व उपघटक यांचा समावेश असलेली वित्तीय प्रणालीची रचना सोपी व संकुचित असलेले आहे. परंतु आधुनिक अर्थव्यवस्थेत साधने आणि संस्थांचे व्यापक जाळे यांच्या संदर्भात वित्तीय व्यवस्थेची रचना अत्यंत गुंतागुंतीची बनलेली आहे. भारतीय वित्तीय प्रणालीमध्ये वित्तीय संस्था, वित्तीय बाजार आणि वित्तीय साधने व सेवा तसेच बचत करणारे कर्जदार, रक्कम देणारे, कौटुंबिक क्षेत्र, विदेशी क्षेत्र, गुंतवणूकदार, सार्वजनिक क्षेत्र व संघटित क्षेत्र अर्थव्यवस्था या सर्व घटकांनी भारतीय वित्तीय प्रणालीची रचना बनलेली आहे.

Akshardhara Research Journal
Single Blind Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
E ISSN -3048-8095 / February 2025 / Special Issue 1 Volume V

वित्तीय व्यवस्थेचे घटक आणि कार्य:

वित्तीय व्यवस्थेमध्ये प्रामुख्याने पैसा, वित्तीय बाजार, वित्तीय संस्था, वित्तीय साधने, वित्तीय मत्ता, सेवा परकीय चलन बाजार, विमा यांसारख्या घटकांचा समावेश होतो. वित्तीय व्यवस्थेच्या घटकांचे स्वरूप वेगवेगळे आहे. परंतु हे घटक परस्परांशी जोडलेले असून एकमेकांपासून स्वतंत्र किंवा एकमेकांना वेगळे करणारे नाहीत. वित्तीय व्यवस्थेची आर्थिक विकासातील भूमिका अत्यंत महत्त्वाची राहिली आहे. अर्थव्यवस्थेच्या ज्या क्षेत्रामध्ये निधीचे अधिक असते त्या क्षेत्राकडून ज्या क्षेत्राला तुटवडा जाणवतो त्या क्षेत्राकडे निधी प्रवाहित करणे हे वित्तीय व्यवस्थेचे प्रमुख कार्य आहे

वित्तीय संस्था-

डॉ. एल. एम. भोले यांच्या मते, वित्तीय संस्था म्हणजे अशा व्यवसाय संघटना की, ज्या बचतीचे एकत्रीकरण करणाऱ्या व बचतीचे ठेवीस्थान आहेत आणि ज्या वित्त किंवा पतकर्जाच्या पुरवठादार आहेत. वित्तीय संस्थांनाच येथे मध्यस्थ असे म्हटले जाते. वित्तीय संस्थांची बँकिंग संस्था आणि बिगर बँकिंग संस्था या दोन प्रकारात वर्गीकरण केले जाते. वित्तीय मध्यस्थ संस्था, बचत करणारे व गुंतवणूक करणारे यांच्यात मध्यस्थ म्हणून काम करतात. या संस्था बचत गोळा करतात त्याचप्रमाणे पैसा कर्जाऊ देतात. सर्व बँकिंग संस्था ह्या वित्तीय मध्यस्थ आहेत. बिगर बँकिंग मध्ये संस्था, विशिष्ट उद्दिष्टांसाठी, विशिष्ट क्षेत्रात व प्रदेशास किती मदत देतात. बिगर मध्यस्थ संस्था या कर्ज देणाऱ्या संस्था आहेत पण त्यांचा निधी बचतदारांकडून गोळा केला जात नाही.

वित्तीय साधने-

वित्तीय साधने म्हणजे वित्तीय मालमत्ता किंवा वित्ती हक्क होय. बँका, कंपन्या, उपक्रम, पोस्ट ऑफिस यांच्यातील ठेवी विमा कंपनी, राष्ट्रीय बचत, प्रमाणपत्रे, भविष्य निर्वाह निधी, निवृत्ती वेतन, समभाग, कर्जरोखे व प्रतिनिधी हे वित्तीय व्यवस्थेचे महत्त्वाचे घटक आहेत. प्राथमिक रोखे हे कंपन्या कॉर्पोरेट क्षेत्र सरकार यांच्याकडून प्रथमच विक्रीस काढलेले असतात. हे रोखे प्रत्यक्ष खऱ्या बजेटदारांना विकून बचतीचे संकलन करतात.

वित्तीय बाजार-

वित्तीय व्यवस्था ही वित्तीय बाजारपेठा व वित्तीय संस्था यांच्या माध्यमातून कार्य करते. वित्तीय बाजारपेठ आहे वित्तीय व्यवहारासाठी सेवा देणारे केंद्र आहे. वित्तीय बाजारपेठेत चलन, धनादेश, बिल्स, बॉण्ड्स इत्यादी मालमत्ता किंवा साधनांचे व्यवहार होतात. प्राथमिक बाजार आणि दुय्यम बाजार हे वित्तीय बाजाराचे प्रकार आहेत. भारतामध्ये पैसा बाजार आणि भांडवली बाजाराचा मोठ्या प्रमाणात विस्तार झाला असून त्याचा देशातील बचत, गुंतवणूक, उत्पादन, रोजगार निर्मिती यावर परिणाम झालेला दिसून येतो.

पैसा-

पैसा हा भारतीय वित्तीय व्यवस्थेचा प्रमुख घटक आहे. मौर्य काळापासून ते मुघल, मराठा आणि ब्रिटिश साम्राज्यातील पैसा या घटकास प्राचीन इतिहास लाभलेला आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील ब्रिटिश सत्तेतील भारतीय कौन्सिल विधेयक फाउलर समितीद्वारे करण्यात आलेल्या सुधारणा आणि स्वातंत्र्यैत्तर काळात झालेले बदल आणि अगदी अलीकडे अत्याधुनिक तंत्रज्ञानामुळे विकसित होत असलेले आभासी व डिजिटल चलन यामुळे पैशाचे बदलते स्वरूप, पैशाची मागणी व पुरवठा यातील बदल आणि त्यांचे अर्थव्यवस्थेवर होणारे परिणाम आणि एकूणच भारतातील वित्तीय व्यवस्थेच्या विकासाला मिळत असलेली दिसून येत आहे.

बँकिंग आणि बिगर बँकिंग संस्था-

देशाच्या आर्थिक विकासात बिगर बँकिंग संस्थांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. भारतामध्ये १८ शतकापासून बँकिंग संस्थांच्या स्थापनेस सुरुवात झालेली आहे. प्रारंभी खाजगी स्वरूपाचा असलेला हा व्यवसाय सरकारी पातळीवरील सुरू झालेला आहे. त्यानंतर सहकारी स्वरूपाच्या बँकिंग व्यवस्थेची निर्मिती होऊन देशात बळकट बँकिंग रचनेचा पायाला रोवला गेला. ३ प्रेसिडेन्सी बँकांचे एकत्र करून भारतीय स्टेट बँकेची स्थापना असो व १९६९ आणि १९८० मध्ये झालेले बँकांचे राष्ट्रीयकरण असो व १९९१ नंतर खाजगी आणि विदेशी बँकांच्या प्रसाराला मिळालेली गती असो यामुळे देशातील बँकिंग व्यवस्थेच्या विकासात भर पडलेली आहे.

वित्तीय व्यवस्थेची कार्य:

१) बचतीला प्रोत्साहन देणे व ती गोळा करणे.
२) उद्योजक व्यावसायिक यांना अर्थसहाय्य करणे.
३) आर्थिक व सामाजिक कल्याणाच्या दृष्टीने बचतेचे कार्यक्षम वाटप करणे.
४) अर्थव्यवस्थेतील वाणिज्य व व्यापारासारख्या वस्तू व सेवांच्या खरेदी विक्री व्यवहारास मदत करणे.

©Copyright 2024 *ADRJ*. All Rights Reserved

Akshardhara Research Journal
Single Blind Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
E ISSN -3048-8095 / February 2025 / Special Issue 1 Volume V

अर्थव्यवस्थेत वित्तीय व्यवस्थेची भूमिका-

अर्थव्यवस्थेचे कार्य चालवण्यात वित्तव्यवस्था अत्यंत महत्त्वाची भूमिका पार पडते, कारण ही व्यवस्था ठेवीदारांकडून बचतीचे एकत्रीकरण करून हा निधी व्यवसाय संस्था, व्यवसायिक व्यापारी आणि सरकार यांना उपलब्ध करून देते, एकंदरीत आर्थिक वृद्धीची प्रक्रिया गतिमान करण्याचे कार्य ही व्यवस्था करते. विकसनशील अर्थव्यवस्थेस आवश्यक अशी नीती साधने व सेवा ही व्यवस्था करते. देशाच्या आर्थिक विकास वित्तीय बाजार रचना व वित्तीय साधने यांच्याद्वारे निश्चित होतो. बचत, गुंतवणूक हे आर्थिक विकासासाठी इंधन म्हणून कार्य करतात. त्यामुळे वित्तीय साधनसामग्रीची संपूर्ण व सातत्याने संकलन आर्थिक वृद्धीस साह्य करते.

सारांश-

वित्तव्यवस्था वित्तीय साधने व सेवा यांचा वापर करते. संघटित क्षेत्र हे अल्पसूचना, पैसा, व्यापारी पत्रे, ठेव रेपो, बिल्स यांचा वापर करते. आधुनिक अर्थव्यवस्थेला अत्यावश्यक सेवा वित्त व्यवस्थेतून पुरवल्या जातात. बचतदारांकडून किंवा ठेवीदारांकडून बचत संकलित करून त्यांचे हस्तांतरण कर्ज घेणाऱ्यांकडे करण्याचे कार्य वित्त व्यवस्था पार पडते. एकंदरीतच वित्तीय व्यवस्था ही देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा मानली जाते. देशातील वित्तीय व्यवस्था जितकी बळकट असेल तेवढी आर्थिक विकासाची गती अधिक राहते. भारताच्या आर्थिक विकासामध्ये वित्तीय व्यवस्थेची भूमिका अत्यंत मूलभूत स्वरूपाची राहिलेली आहे. काळाच्या ओघात या भारतीय वित्तीय व्यवस्थेमध्ये महत्त्वपूर्ण बदल होऊन देशातील वित्तीय व्यवस्थेचा आकृतीबंध बदलताना पाहावयास मिळतो याबद्दल आकृतीबंधाचे देशातील उत्पादन, रोजगार, बचत, गुंतवणूक, उपभोग यांवर अनुकूल व प्रतिकूल परिणामहोत असताना दिसून येतात.

संदर्भसूची-

१) भारतीय वित्त व्यवस्था, डी. बी. जे. कॉलेज चिपळूण, जिल्हा- रत्नागिरी, तृतीय वर्ष कला अर्थशास्त्र प्राध्यापक, नि- संचालक प्रकाशक, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई ४०००९८.
२) सौम्या भौमिक, भारताचे बदलते आर्थिक चित्र Observer Research Foundation Date- 2 Jan. 2024.
३) पाठक भारती, भारतीय वित्तीय प्रणाली, पियार्सन शिक्षण प्रणाली, चेन्नई २०२४.
४) आंबेडकर बी. आर., भारतीय इतिहास चलन आणि बँकिंग मिशन, प्रेस नवी दिल्ली.
५) भोले एल. एम., वित्तीय संस्था आणि बाजार, रचना, वाढ आणि इनोव्हेशंस, टाटा हिल शिक्षण प्रायव्हेट लिमिटेड, नवी दिल्ली २०१८.
६) गौरव दत्त, महाजन अश्विनी, भारतीय अर्थव्यवस्था, ६९ एडिशन, एस चांद अँड कंपनी प्रा. लिमिटेड नवी दिल्ली २०१४.
७) RBI, Handbook of Statistics on Indian Economy, Gov. of India, 2023.

©Copyright 2024 *ADRJ*. All Rights Reserved